

upozorněním, že sociologie má vedle rozměru sou-
těživosti i potřebu kooperace, vzájemné komunika-
ce a ochoty uznat právo na odlišný postoj. Taková

sociologie má totiž šanci prokázat svou výpovědní
hodnotu.

Vladimír Müller,
katedra sociologie FF UK Praha

Miloslav Petrusek: *Teorie a metoda v moderní sociologii*

Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum, Praha 1993, 206 s.

Existují knihy, o nichž víme, že bychom je měli
znát, ale do jejichž četby se nám příliš nechce. Na
druhé straně existují knihy, které nás při prvním
prolistování zaujmou natolik, že odkládáme všech-
no ostatní a nemáme klid, dokud je nepřčteme. Je
tomu tak zřejmě proto, že se v nich setkáváme
s otázkami, které si právě klademe, které v nás po-
stupně dozrály a které se i my pokoušíme zodpo-
vědět, přičemž zjišťujeme, že jsou zde už shrnuty,
precizně zformulovány a odpovědi na ně vyjádře-
ny způsobem, ke kterému bychom se sami jen těž-
ce a tápavě dopracovávali. Pocit tohoto druhu jsem
měl při studiu recenzované knihy M. Petruska.

Pokud se nemýlím, je to po Sociometrii (1969),
která vyšla roku 1972, rovněž maďarsky, Sociologi-
i a literatuře (1990) a po Alternativní sociologii
(1992) již čtvrtá Petruskova kniha. Kromě toho
napsal ovšem i známá a ne pouze studenty hojně
používaná skripta Úvod do sociologie (1. vyd.
1978, 2. vyd. 1980), která svou úrovní ve své době
zřetelně převyšovala většinu analogické sociolo-
gické produkce u nás a rozhodně by si bývala za-
sloužila i knižní vydání. Nelze ale zapomenout ani
na dvě významná díla, jichž byl M. Petrusek spo-
luautorem. Jde o Československou společnost
(1969), na níž se nejen autorsky podílel, ale byl
rovněž ve vedení výzkumného týmu a spolu s P.
Machoninem a Z. Šafářem provedl i celkovou re-
dakci zpracovaných statí, a o Malý sociologický
slovník (1970), kam napsal řadu základních hesel
a k jehož koncepci i redakčnímu zpracování výraz-
ně přispěl.

Recenzovaná kniha má až neuvěřitelně široký
tematický záběr, neboť se zabývá klíčovými otá-
zkami sociologické teorie a metodologie, diskutova-
nými ve světové sociologii v posledních zhruba
dvaceti letech. Zdá se mi, že je u nás opravdu do-
slova jen několik jedinců, kteří zvládli uvedenou
látku ve stejné šíři jako M. Petrusek. Z téhož důvo-
du může být i moje recenze knihy pouze spíše upo-

zorněním na její nejdůležitější místa a na její cel-
kový přínos pro současný stav naší sociologie než
skutečně zasvěcenou diskusí s autorem na poli,
které rozsahem svých zájmů a znalostí vytyčil. Pro
většinu čtenářů bude mít Petruskova kniha neoce-
nitelný význam především jako kvalitní informace
o zmíněné tematice i jako bystrý a promyšlený ko-
mentář k ní. Domnívám se, že do určité míry může
dnes sehrát v české sociologii podobnou úlohu, ja-
kou svého času mělo dílo J. Klofáče a V. Tlustého
Soudobá sociologie.

Z autorovy ediční poznámky lze zjistit, že kni-
ha je výsledkem velmi intenzivního studia a synte-
tické tvůrčí práce zhruba od přelomu 70. a 80. let,
přičemž její jednotlivé části vznikaly podle auto-
rových slov „standardní cestou“ jako přednáška,
poté jako psaný text, který byl případně přepracová-
ván a publikován, nejprve v samizdatu, později
veřejně, přičemž jako datum prvního vydání je uváděn
rok 1983 a státi poslední rok 1992.

Práce má kromě seznamu literatury a stručného
úvodu nazvaného Útek do metody? devět částí,
které se všechny tematicky prolínají, autor jako by
se v nich vracel z různých hledisek ke stále témuž
problému, jímž je paradigmatická sociologie
a z toho plynoucí potřeba či přímo nutnost respek-
tovat při jejím rozvíjení princip komplementarity
a tolerance. Domnívám se, že to je hlavní téma celé
práce, přičemž autorovy úvahy, rozvíjené v jednot-
livých částech knihy, jsou jakýmsi různými pa-
rafrázemi na ně, ať už jde o uvedení do interpre-
tativní sociologie a její analýzu, o předvídání
v sociologické teorii, o jazyk empirického výzku-
mu, problematiku operacionalizace, spor o kvalita-
tivní analýzu či kritiku tzv. počítačové sociologie
nebo o antinomie sociologického rozumu.

Myšlenková bohatost Petruskovy práce samo-
zřejmě způsobí, že každý ji bude číst poněkud ji-
nak. V závislosti na svých znalostech a zájmu v ní
bude při četbě akcentovat jiná místa a zamýšlet se

nad jinými otázkami. To je ale právě rozpoznávací znak každého dobrého díla. Mne v recenzované studii nejvíce zaujalo sedm tematických okruhů, jejichž obsah se pokusím v maximální stručnosti reprodukovat.

1. Paradigmatičnost sociologie. M. Petrussek ví, že mnohé svízele sociologické práce plynou už z toho, že pod tímiž termíny nechápeme stejné věci. Proto přímo úzkostlivě dbá, aby každý pojem, který používá, jasně vymezil. V úvahách o pluralitě současné sociologie věnuje tudíž nejprve pozornost velmi frekventovanému pojmu paradigmatu včetně jeho historie a dospívá k názoru, že „paradigmatem v sociologii lze rozumět určitý specifický pohled na společnost a její podstatnou část, který zahrnuje výklad (teorii) společnosti nebo její části, který je obvykle vyjádřen v určitém specifickém jazyce (terminologii), vyplývá z určité specifické metodologie, nebo naopak takovou metodologii zakládá. Tedy – paradigma = optika + teorie + jazyk + metoda“ (s. 22).

Z uznání paradigmatičnosti sociologie vyplývá trvalá snaha o klasifikaci paradigmat, přičemž Petrussek uvádí některé její základní typy. Za vysoce funkční považuje klasifikaci na paradigma individualistické, sociologické, kulturní či kulturalistické a environmentální. Konstatuje, že paradigmatická diferenciací se netýká pouze celé sociologie, ale také jejích jednotlivých skladebných částí.

Zatímco ještě v nedávné minulosti bylo možné dominantní paradigmatata identifikovat (v 60. letech strukturální funkcionalismus, neopozitivismus a konfliktualismus, v polovině 70. let funkcionalismus, neomarxismus a interakční analýzu), na sklonku 70. let se podle Petruska „poprvé veřejně konstatovalo, že není dominantních paradigmat, že předpokladem rozvoje sociologie je jejich koexistence jako vysoce organizovaného nesouhlasu, který vyžaduje vzájemnou toleranci, vzájemné pozorné naslouchání a ochotu poučit se od druhého“ (s. 25–26), což „je také v souladu s postmodernistickou orientací západní sociologie“ (s. 26).

2. Princip komplementarity. Předchozí konstatování vyvolává otázku, v jakém vzájemném vztahu různé sociologické směry jsou. Zatímco až do poměrně nedávné doby si každý směr činil nárok na vědeckost a ostatním směrům tuto charakteristiku upíral, dnes se v sociologii začíná stále více prosazovat názor, který připouští alternativní řešení těchto otázek.

M. Petrussek správně uvádí, že alternativní po-

pisy a explanace neplynou z metodologické nemožnosti, ale jsou ontologicky zdůvodněny zaprvé celostností zkoumaných jevů a zadruhé jejich vnitřní rozporností. Samozřejmě, že princip komplementarity nemůže být zaměňován s programovým eklekticismem.

Autor upozorňuje, že o systematickou analýzu komplementárních popisů v sociologii se dosud nikdo nepokusil, a proto uvádí devět vybraných příkladů, které zmíněný princip výstižně ilustrují. Jde o komplementaritu lidské biologie a kulturních činitelů, makrosociologie a mikrosociologie, konfliktu a integrace, různých distancí poznávacích perspektiv, synchronie a diachronie, sociologie deviantního chování (aktéra a normy), racionálního a iracionálního v lidském chování, kvantitativní a kvalitativní sociologie a konečně sociologie literatury (možnost posuzování literárního díla v celé řadě relací).

Snad nejvýznamnější myšlenkou z této části výkladu je Petruskovo upozornění (poučené samozřejmě četbou příslušné literatury), že princip komplementarity, který byl poprvé formulován v kvantové fyzice, je uplatnitelný i v jiných oborech a že se tudíž dá hovořit o zobecněném principu komplementarity, přičemž i v sociologii jsou splněny všechny podmínky, aby zde mohl být aplikován.

Cenné a v mnohém objevné jsou v této souvislosti i autorovy úvahy o tom, jak problém komplementarity vstupuje do kontextu sociologie vědění či sociologie sociologie. Velmi aktuálně a naléhavě u nás dnes zní varování před snahou neuznávat princip komplementarity ve jménu nějakého jedině správného, nadřazeného postoje, před nezpůsobilostí vztáhnout na sebe sama vlastní premisy a učinit sebe sama objektem poznávací i mravní reflexe, před neschopností distinktivního a diferencujícího myšlení, která nakonec vede k tzv. myšlení dvouhodnotovému, a konečně před antropocentrismem či sociocentrismem, kdy předmětem zájmu přestávají být koncepce, ale stávají se jím lidé, popřípadě sociální skupiny, které za koncepcemi stojí.

3. Princip tolerance. Tento princip, který je nutným předpokladem, ale zároveň i logickým důsledkem principu komplementarity, není jen jedním z mnoha témat Petruskovy práce a není pouze jejím předmětem, ale je něčím, co je v celé knize také zcela vědomě aplikováno, je jí – mohu-li to tak napsat – subjektivně vlastní. Je to totiž princip, s nímž se autor ztotožňuje, přičemž jej nechápe

pouze jako princip vědecký, ale také samozřejmě jako princip morální. Z mého pohledu je to snad nejsympatičtější rys Petruskovy práce.

Autor se zároveň oprávněně ptá, kde jsou hranice tolerance a čemu tolerance ve vědě slouží. Jeho odpovědi se mi jeví jako přesvědčivé a opět vysoce aktuální.

Dvě Petruskovy myšlenky spjaté s tématem tolerance jsou natolik výstižné, že si nemohu odpustit jejich doslovnou citaci. Obě byly vysloveny v souvislosti s autorovými úvahami o interpretativní sociologii a jejím klíčovém pojmu porozumění. „Alternativita, komplementarita, pluralita a tolerance předpokládají porozumění ve standardním i ve vysoce sofistikovaném smyslu. Téma porozumění se tak bez nadsázky stává klíčovým tématem sociálním, politickým, ekologickým, ekonomickým i mravním“ (s. 145). „Při sociologické interpretaci kterékoliv koncepce se nejprve ptejme, co autor vidět nemohl nebo co nutně musel vidět jinak, než vidíme my sami, než mu vytkneme, co vidět nechtěl nebo co viděl špatně“ (s. 172).

4. Paradoxy úvah o budoucnosti. M. Petruska rozhodně nepatří k našim předním prognostikům či futurologům a nemá pravděpodobně ani ambice se mezi ně zařadit. Přesto jeho úvahy o předvídání v sociologické teorii nepostrádají řadu svěžích myšlenek na toto už značně exploatované téma a jeho nápad spojit hlavní paradoxy sociologických úvah o budoucnosti se jmény významných myslitelů patří k nejtipnějším místům celé knihy. Přesné je Petruskovo zdůvodnění myšlenky, že předvídání v sociologii je možné jen na úrovni sociologické teorie, a metodologicky závažný je jeho postřeh, že soudobým sociologickým prognózám a jejich konstruktérům nejvíce chybí zakotvení právě v této teorii.

Zmíněných paradoxů úvah o budoucnosti uvádí autor deset. Gurevičův paradox spočívá v tom, že čím nepředvídatelnější je svět, tím větší je potřeba předvídání, Jovenelův paradox v tom, že čím větší je materiální blahobyt, tím větší jsou také obavy z budoucnosti, Aronův a Pichtův paradox v tom, že čím více ovládáme techniku, tím více technika ovládá nás, Rousseauův paradox v tom, že rozvoj vědy a techniky neznamená nutně mravní a kulturní pokrok, Bertalanffyho paradox v tom, že kolosální společenské struktury naší doby řídíme pomocí etických pojmů převzatých z nomádské společnosti, Commonerův paradox v tom, že čím efektivněji dosahujeme zamýšlených konkrétních

cílů, tím větší neočekávané, nezamýšlené efekty věda produkuje, tím větší je obecná víra v její možnosti je řešit, Bouldingův paradox, že čím nižší je úroveň historického vědomí, tím nižší je také úroveň schopnosti předvídat cokoliv o budoucnosti, a konečně Sztompkův paradox v tom, že čím výraznější je institucionální začlenění experta, tím nižší je pravděpodobnost, že bude produkovat vědu nekompromitující prognózy.

Správná je tato Petruskova myšlenka, jež je součástí tzv. Sztompkova paradoxu a kterou stačí pouze citovat: „(...) tzv. decizní orgány nezřídka požadují nikoliv vědění, ale návod, nikoliv poznatky, ale doporučení. V totalitním systému se tomu říkalo «společenská použitelnost», dnes se mluví o «pragmatickém postoji» – terminologie je sice odlišná, ale výsledek vyjde nastejno. Hlubší, zobecňující poznání je nahrazeno výzkumnými zprávami, z nichž se navíc předkládá dvoustránkový nebo jednodstavcový výtah. Pak ale bohužel platí Ossowského upozornění, že moc používá expertizy jako opilec lucerny, totiž nikoliv kvůli světlu“ (s. 68).

5. Způsoby, jak se dělá sociologie. V souvislosti se stále diskutovaným problémem operacionalizace si autor klade otázku mezi extrémního operacionalismu, jinak řečeno otázku, jakého způsobu „dělání sociologie“ se vlastně tento problém týká. To ho přivádí k obecnějšímu zamyšlení nad tím, jak vůbec může být sociologie pěstována. Rozeznává sedm způsobů tohoto pěstování, z nichž pouze první tři jsou založeny na dominanci klasického „verifikačního principu“.

Jde o tyto způsoby 1. výstavba sociologie jako deduktivního systému, 2. budování teorií středního dosahu, 3. rutinní, utilitární empirický výzkum, 4. liberálně scientistické koncepce, založené na direktivě „vysvětluj, jak můžeš“, 5. radikálně antiscientistické koncepce, reprezentované všemi variantami interpretativní sociologie, 6. teoretické systémy vysoké úrovně obecnosti, které nehledají systematické způsoby vlastního empirického ověření samostatně získanými daty a 7. „výpovědi“ o společnosti, které netrvají na tom, aby byly položány za „teorie“ a jejichž empirická základna je odvozena z jakýchkoli zdrojů.

Tak se vlastně podle Petruska konstituovaly tři typy sociologie: klasicky verbálně vyjádřená teoretická sociologie, sociologie more geometrico a sociologie, kterou autor (patrně inspirovan polským publicistou Passentem) označuje jako more

fabuloso, která je sice „více literaturou“ než vědou, ale jejíž vliv může být značný.

Důležitý je zde autorův závěr, že „problém operacionalizace je z hlediska celkové struktury soudobé sociologie problémem parciálním (...). Netýká se sociologie celé, ale jen její jisté (...) částí“ (s. 103).

6. Porozumění a interpretace v sociologii. Petruskovy úvahy o kvalitativní analýze a o interpretativní sociologii patří k tomu nejlepšímu a nejzasvěcenějšímu, co bylo zatím u nás o této problematice napsáno. Vážím si zejména pečlivého autorova úsilí o všestranné vysvětlení geneze a obsahu nejednoznačného pojmu porozumění, který ovšem je v interpretativní sociologii pojmem klíčovým a bez něhož nelze základní principy této sociologie pochopit.

Výklad tohoto pojmu jde od analýzy jeho místa v každodenním životě přes jeho pojetí v německé tradici a v etnometodologii až po kognitivní psychologii. K jeho bližšímu vysvětlení neváhá autor využít i některých významných inspirací estetických (Bachtin). Závažné je upozornění, že přes povrchní zdání je tzv. dotazníková sociologie *via facti* „interpretativnější“ než sami etnometodologové, ale na rozdíl od nich o tom neví. Jako na zvlášť pozoruhodné třeba poukázat i na autorovy úvahy o problému mnohosti sociálních světů, o vztahu porozumění k sociologicky významné problematice nezamýšlených důsledků lidských činností, o aplikační oblasti procedury porozumění, o pojmu interpretace v soudobé vědě i o vztahu sociologické interpretace k sociologii vědění.

Zejména tato část Petruskovy knihy včetně předchozího uvedení do interpretativní sociologie je pro svůj systematický, srozumitelný a instruktivní výklad neobyčejně cenná i z hlediska didaktického.

7. Český kontext postmoderní výzvy. Řadu úvah recenzované knihy lze mj. považovat za Petruskův příspěvek k diskusi o postmodernismu u nás. Autor zajímavým způsobem zasazuje tzv. postmoderní výzvu do českého kontextu a vyslovuje tři hypotézy o relevanci postmoderní výzvy v našem typu společnosti. Postmodernismus je 1. výraz bezradnosti, 2. relevantní pouze pro západní země, 3. něco, co se nás bytostně týká, ale na co ještě nemáme vyvinuta čidla. Autor se domnívá, „že platnost teze druhé a třetí je vysoce pravděpodobná“ (s. 176).

M. Petrussek konstatuje, že „většina témat, která

byla v této knize diskutována, je v jistém ohledu postmoderní (...). To všechno však bylo zasazeno nikoliv do kontextu postmoderního diskurzu, ale do kontextu «vzpoury proti oficiální ideologii» marxismu-leninismu. Tento způsob «spění k postmoderně» zdá se mi ostatně ve svých důsledcích potenciálně funkčnější než prosté převzetí «postmoderní tematizace» s jejím jazykem a jejími klíčovými, stereotypy a frazeologií“ (s. 176).

Postmodernismus pochopitelně znovu exponoval otázku tzv. paradoxů či antinomií sociologického rozumu i otázku jejich řešení. M. Petrussek uvádí několik příkladů těchto paradoxů, které v jistém smyslu zůstávají tzv. věčnými otázkami sociologického zkoumání. Jde o paradoxy demokracie, svobody a tolerance; státně řízené kultury a tržní ekonomiky; rozdělení statků ve společnosti; „genů a prostředí“; determinismu a svobody vůle; povahy vlastnictví; „ekonomů a ekologů“; existence sociální diferenciace, která se projevuje jazykovou diferenciací, jež pak do značné míry predisponuje odlišně jazykově socializované jedince k dalšímu vzdělávání, nebo je z něho vylučuje.

Nelze než souhlasit s autorovým závěrem k této části úvah. Konstatuje, že existují dvě skupiny sociologicky relevantních otázek, z nichž první jsou ty, které mají několik legitimních, pravděpodobných, neúplných a komplementárních odpovědí, jež teprve ve svém úhrnu poskytují pravděpodobnější obraz jevu či procesu, a druhou ty, které z hlediska sociologického rozumu prostě žádnou odpověď nemají.

Petruskovy úvahy v celé knize se opírají o rozsáhlou literaturu, která je v dané tematické oblasti obrovská. Není v silách jednoho badatele vyčerpávacím způsobem ji zvládnout. Přehnaně pečlivý a úzkostlivý autor, který by chtěl prostudovat byť jen všechno podstatné, by sám asi nikdy nemohl nic napsat. Domnívám se, že M. Petrussek zvolil vhodný kompromis. Literatura, kterou uvádí, je dostatečně reprezentativní a umožnila mu reagovat na skutečně klíčové problémy. Není jí však zahlcen v tom smyslu, že by pro jeho vlastní názory a komentáře nezbyl prostor. Čtenáři neunikne, že v ní výjimečně významné místo zaujímají vedle autorů písňících anglicky i autoři z bývalého SSSR a zejména autoři polští, respektive některé západní práce do polštiny přeložené. Každý, kdo je v této oblasti poněkud orientován, dobře ví, že kromě množství knih, které k nám ze SSSR přicházely a byly nevalné úrovně, se zde dosti často objevo-

valy i práce, které rozhodně svou hodnotu měly. Pokud pak jde o polské autory, není třeba zaslíbené přesvědčovat, že ti ve své převážné většině dodržovali standardy vědecké práce stále. A protože západní literatura nebyla zdaleka tak dostupná, stávaly se právě tyto knihy i zmíněné překlady u nás cenným zdrojem informací i inspirace. (Je smutnou skutečností, že instituce, které se pravidelnému přísunu knižních novinek z těchto zemí věnovaly, byly po listopadu buď zrušeny, nebo se touto činností přestaly zabývat. Větší politická svoboda tak v této oblasti vedla k paradoxu, jímž je naše menší informovanost.) Jsem rád, že M. Petrussek ani ve zmíněné době na tyto inspirace nezapomněl a nemá tendenci seznam literatury příslušně korigovat.

Ze stejného důvodu si vážím i skutečnosti, že autor nezachází ani s tzv. klasiky marxismu jako s příslušnými „mrtvými psy“, jak je dnes v některých ne právě příliš gramotných, ale o to sebevědomějších a namyšlenějších, snobských a bohužel i politicky vlivných kruzích obvyklé. M. Petrussek se neváhá několikrát pozitivně zmínit o Marxovi, jednou souhlasně cituje i Leninovy Filozofické sešity, ale nejvíce inspirace při řešení určitých problémů nalézá v Engelsových názorech, které cituje či parafrázuje relativně nejčastěji. Petrussek je dostatečně moudrý, aby věděl, že nezáleží na tom, kdo určité názory vyslovil, ale zda jsou pravdivé a mohou nám něco podstatného říci. I v této věci dokázal, že tolerance pro něj není pouze předmětem zájmu, ale důležitým metodologickým principem.

Potěšil mě rovněž jazyk, jakým je celá kniha psána. Vymyká se dnes tolik rozšířené nedbalosti,

nepořádnosti a neznalosti gramatických pravidel, která je vydávána div ne za projev „znovunabyté svobody“ a odporu k totalitě, a ve skutečnosti je obyčejným diletantismem. Petrussek se vyjadřuje přesně, protože přesně myslí, má osobitou dikci, charakteristický a nezaměnitelný styl, které pravidelný čtenář jeho publikací dobře pozná. Jeho věty se vyznačují přirozeným rytmem. V neposlední řadě je to jazyk bohatý na vtipné formulace a obraty.

Trochu mrzí chyby spíše formální a technické povahy, jímž se kniha neubráníla a které vždycky asi nemusí padat jen na vrub autora. Jsem přesvědčen, že M. Petrussek ví, že správné znění názvu Macharova díla je *Tristium Vindobona* (s. 51), že jméno italského myslitele se píše *Machiavelli* (s. 53 a 196), že na str. 172 má být „odpustit“ nikoli „opustit“ a že autor, který se jmenuje *Pawson*, nemůže být jednou uveden jako *Dawson* (s. 173). Poněkud překvapí, že všechny názvy polských knih i jména polských autorů jsou psány zásadně bez diakritických znamének. Několikrát se stalo, že práce, na něž je v textu odkaz, nejsou v seznamu literatury uvedeny. Jde např. o díla *Václavkova* (s. 36), *Crenstonova* (s. 46), *Lévi-Straussova* (1966) (s. 49), *Petruskova* (1988) (s. 71) a *Abelova* (s. 145). Na s. 202 je jako autor jedné studie místo *Sztompky* uveden *Szmatka*.

Miloslav Petrussek napsal kvalitní práci. Je dobře, že vyšla. Vedle všech ostatních funkcí, které splní a o nichž jsem se již zmínil, bude také výbornou vysokoškolskou studijní pomůckou.

Jan Sedláček